Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.
Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Slavoj Žižek de ziener

Bespreking van: Slavoj Žižek (1996), *Schuins beziend: Jacques Lacan geïntroduceerd vanuit de populaire cultuur*. Boom, Amsterdam/Meppel. ISBN 90-5352-241-7, 255 pagina's, prijs *f* 44,50

Henk Hillenaar

De Sloveense filosoof en psychoanalyticus Slavoj Žižek heeft de laatste jaren op vele plaatsen in Europa en de Verenigde Staten grote bekendheid gekregen door de uitnodigende manier waarop hij één van de minst uitnodigende denkers van onze tijd, Jacques Lacan, weet te verklaren en populariseren. In Nederland wijdde *De Gids* verleden jaar april een speciaal nummer aan dit fenomeen, en nu is zijn boek *Looking awry: an introduction to Jacques Lacan through popular culture*, uit 1991, in het Nederlands vertaald. We kunnen dus voortaan ook in onze eigen taal zien of de lofzangen op Žižek terecht zijn, en tevens misschien of Žižeks lofzang op Lacan dat is.
De verdiensten van Žižek zijn inderdaad groot. Zelden waarschijnlijk heeft iemand zo gedreven, diepzinnig en speels tegelijk weten om te gaan met psychoanalytische begrippen en inzichten. Die worden in *Schuins beziend* gebruikt ter verheldering van zulke uiteenlopende verschijnselen als pornografie, democratie, mystiek, begrafenisrituelen, atoomcentrales, literatoren, filmmakers en nog veel meer. 'Populaire cultuur', noemt Žižek dat alles, wellicht wat te optimistisch. In ieder geval is het meeste ervan uit het leven gegrepen, en vertolkt hij het in een filosofische taal die veel begrijpelijker is dan het jargon van de meester. Dat betekent niet dat Žižek voor niet ingewijden gemakkelijke lectuur zou zijn. Het tegendeel blijft op menig bladzijde maar al te waar. Er zijn echter ook vele passages die lezen als een roman. En Lacan verhelderen kan hij, de titel van zijn boek maakt hij zeker waar. Žižek is bovendien geen epigoon, maar iemand die, in de ban geraakt van de lacaniaanse ideeën, zijn eigen gang gaat of liever nog met die ideeën op de loop gaat.
Een nadeel van zijn betoog is dat hij bij zijn lezers al de nodige voorkennis over Lacan veronderstelt. Helemaal een 'inleiding' is zijn boek niet. En ook niet een eenheid. Daarvoor is Žižek net als Lacan te veel een hedendaags filosoof die weigert nog langer in eenheid of in systemen te geloven. Maar het aanstekelijke enthousiasme van deze auteur is wel in staat om lezers nieuwsgierig te maken naar Lacan, en ook om onwillige freudianen milder jegens hem te stemmen. Want wat men verder ook over Lacan als clinicus en hermetisch auteur denken mag, een aantal van zijn ideeën behoort, een eeuw na het ontstaan van de psychoanalyse, tot het vaste gedachtengoed van tienduizenden analytici en filosofen, en oefent als zodanig een grote invloed uit. Die invloed zal waarschijnlijk alleen maar toenemen wanneer de komende generatie het lacaniaanse kaf van het koren zal scheiden.
Een van de gedachten die de lectuur van dit boek oproept is dan ook die van de wenselijkheid van een Nederlandse inleiding op het werk van Jacques Lacan. Het korte, heldere nawoord dat Johan Schokker toevoegt is in dit opzicht nuttig maar ontoereikend. Antoine Mooij heeft op dit gebied onvolprezen pionierswerk verricht en zijn boek *Taal en Verlangen: Lacans theorie van de psychoanalyse*, uit 1975, is nog steeds zeer bruikbaar, maar vraagt om een vervolg. Lacan was destijds nog springlevend en van zijn werk was het meeste nog niet beschikbaar. Žižek houdt zich bij voorkeur bezig met zaken waar Mooij niet of veel minder bij stil staat: met het 'Reële', dat wil zo ongeveer zeggen met alles waar wij met onze verbeelding en onze taal niet bij komen en dat er toch in alle hevigheid is, in de eerste plaats als bron van genot en van angst; met het 'Genot' ook, dat onze begeerte, en

daarmee alle vormen die onze geestelijke realiteit aanneemt, in beweging houdt; met het 'Symptoom', waarin Lacan en Žižek niet een op te heffen kwaad zien maar iets dat misschien wel de kern uitmaakt van onze individualiteit, en dat we daarom in alle luciditeit moeten koesteren... We hebben in *Schuins beziend* te doen met een andere Lacan, minder rationalistisch en gewapend met de nodige zelfspot (Žižek noemt de lacaniaanse psychoanalyse 'een complete ramp', maar, zo voegt hij eraan toe, 'het ziet er naar uit dat er niet één beter is').
Žižek benadert het onbewuste en Lacans visie daarop vooral vanuit de wereld van het kijken. Daarop doelt de titel 'Schuins beziend', een uitdrukking die ontleend is aan Shakespeare's *Richard II*. Die schuine blik stelt hij tegenover het 'recht' of kortzichtig kijken waartoe ons gezond verstand geneigd is. Om de onbewuste bewegingen van onze psyche te doorzien is evenwel een scheef, dat is een door verlangen of vrees vervormd oog nodig. Meer nog echter dan door ons eigen oog is Žižek gefascineerd door wat hij de 'blik van het object' noemt, een blik die in feite overeenkomt met de blinde vlek op ons netvlies. Met die blik van de andere kant duidt hij op datgene wat ons ontgaat in het object van verlangen, op alles wat onze verbeelding te boven en onze taal te buiten gaat, maar wat wel een reële bron van genot kan zijn. Met deze visie in zijn hoofd ontleedt Žižek op zeer suggestieve wijze een aantal films uit de jaren dertig en veertig. Hij heeft met name een groot zwak voor het werk van Hitchcock, waarin hij steeds opnieuw de boze moeder bezig ziet.
De identificatie van de filmkijker, aldus Žižek, vindt plaats op het niveau van de blik, niet op dat van de inhoud. Hoewel het moeilijk lijkt, zo niet onmogelijk, die twee van elkaar te scheiden, ligt in deze analyse van de menselijke blik de kracht van zijn benadering. Zo stelt hij een onderscheid voor tussen het 'orale' rechttoe, rechtaan alles filmen wat de ogen kunnen verslinden, de veel meer 'anaal' ingestelde montagetechniek van kiezen wat wel en wat niet, en het 'fallisch' instellen van de camera op, bijvoorbeeld, details die 'unheimlich' stemmen. Deze aandacht voor de blik sluit aan bij Lacans voorliefde voor vormkwesties en diens daarbij aansluitende neiging ieder beeld of iedere inhoud van de menselijke psyche af te schilderen als noodzakelijk zelfbedrog. Žižek doet dat in feite minder. Hij lijkt meer positieve waarde aan de verbeelding toe te kennen en spreekt tenslotte zelfs over de 'waardigheid van de fantasie'. Aan Lacans adagium dat wij geen afstand moeten doen van ons verlangen voegt hij dan ook de wens toe dat wij ook zo veel mogelijk moeten vermijden de fantasieruimte van anderen te schenden.
De vertaling van *Looking awry* leest over het algemeen prettig, alleen bevat het boek een aantal barbarismen ('romantisatie', 'verschuldigdheid' et cetera), en is het irritant dat het vaak terugkerende '(psycho)analyst' niet als analyticus maar als 'analist' vertaald wordt. Laat dat echter geen belemmering zijn met Žižek kennis te maken. Hij is inderdaad buitengewoon de moeite waard.

Prof. dr. H. Hillenaar is hoogleraar Romaanse talen en culturen aan de Rijksuniversiteit van Groningen en bestuurslid van de Stichting Psychoanalyse en Cultuur.

Tegenoverdracht en indicatiestelling

Bespreking van: Anita Eckstadt (1995), *Die Kunst des Anfangs. Psychoanalytische Erstgespräche.* Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Frankfurt am Main. ISBN 3-518-28774-5, 285 pagina's, prijs: DM 24,80

Ans van Blokland

Psychoanalytische Erstgespräche is geschreven voor opleidingskandidaten en geïnteresseerde leken, om hun enig inzicht te bieden hoe complex de indicatiestelling is en aan de andere kant te laten zien hoe dit werk in een of twee gesprekken zinvol kan geschieden. Anita Eckstadt, psychiater-opleidingsanalytica, is jarenlang verbonden geweest aan het Sigmund-Freud-Institut te Frankfurt, waar onder leiding van professor H. Argelander systematisch onderzoek werd gedaan naar psychoanalytisch indicatiestellingsonderzoek.
Het boek bestaat uit twaalf hoofdstukken;

ieder hoofdstuk bevat een verslag van een of twee onderzoeksgesprekken, gevolgd door een beschrijving van haar psychoanalytische overwegingen en de formulering van de voorlopige diagnose. Deze diagnose omvat het centrale onbewuste kernconflict. De titel van elk hoofdstuk geeft het betrokken kernconflict aan zoals bijvoorbeeld 'De schaduw van het object viel... op het ik. De melancholie van een vervangkind.' Elk hoofdstuk sluit zij af met literatuurverwijzingen. Zo biedt zij twaalf onderzoekscasussen.
In de inleiding vertelt Eckstadt uitvoerig over haar psychoanalytische praktijk. Geen detail blijft daarbij onbesproken, zoals bijvoorbeeld de vraag of er al dan niet iets boven de bank mag hangen (niet dus) en welke kleding zij vindt dat de analyticus hoort te dragen. Dit alles ter bevordering van het analytisch proces en het onbewuste, dat zich, voor zover mogelijk, zonder storing dient te kunnen ontvouwen.
Eckstadt voert bij voorkeur één onderzoeksgesprek, vaak echter twee, maar ook beslist niet meer. Meer onderzoeksgesprekken bieden haar niet meer helderheid, voeden eerder de overdrachtsweerstand van de patiënt, die al te lang tegenover haar zit en haar tenslotte als besluiteloos en onzeker beleeft. Een veelvoorkomend manco bij opleidingskandidaten is, naar haar mening, dat zij te lang aarzelen over een indicatie. De twijfel versterkt bij de patiënt het gevoel be- en veroordeeld te worden; dat roept woede op en leidt er tenslotte toe dat de patiënt zich aanpast.
Overigens stelt Eckstadt nadrukkelijk dat het haar bij de indicatiestelling gaat om haar persoonlijke besluit. Zij doet geen uitspraak over 'de' analyseerbaarheid van de patiënt, alleen over haar mogelijkheden om met de patiënt tot een analytische dialoog te komen. Daarmee plaatst zij zich op dezelfde lijn als Dantlgraber (1982), die in *Bemerkungen zur subjektiven Indikation für Psychoanalyse* betoogt dat, indien de tegenoverdracht fungeert als motor van de behandeling, de grenzen van de analyseerbaarheid veeleer samenhangen met de persoonlijkheid van de analyticus dan met de grenzen van de pathologie van de patiënt.
De schrijfster tracht in elk hoofdstuk een beschrijving van het onbewuste conflict te geven en een beeld van de persoonlijkheidsontwikkeling, de vaardigheden en mogelijkheden. Steeds vraagt ze zich daarbij af waarom de patiënt zich kennelijk alleen zo kan gedragen als hij zich gedraagt. Ze tracht door een zinvolle dialoog de patiënt het nut van het begrijpen van het eigen onbewuste te laten inzien, opdat hij gemotiveerd tot een analyse kan besluiten. In een of twee gesprekken tast zij de analyseerbaarheid af en krijgt de patiënt een indruk van wat analyse voor hem kan betekenen.
Eckstadt begint het eerste gesprek met te vragen naar enkele gegevens: naam, adres, geboortedatum, beroep en honorering, casu quo ziektekostenverzekering (in Duitsland worden driehonderd zittingen betaald door de Krankenkasse). Vervolgens legt zij haar pen neer en richt haar aandacht op wat zich tussen de patiënt en haarzelf afspeelt. Vanaf het eerste moment kijkt en luistert ze goed, zowel naar de patiënt en als naar zichzelf; de 'Übertragungsangebote' zijn immers van het begin af aan werkzaam.
Eckstadt beschrijft vervolgens heel precies, als een scanner, de gevoelens die de patiënt bij haar oproept. Ze analyseert deze vanuit wat de patiënt nodig heeft of de analytica wil laten voelen als hetgeen hij zelf ooit ervaren heeft. Ze geeft een extreem voorbeeld van hoe het onbewuste naar buiten dringt als de patiënt eenmaal gemotiveerd is voor behandeling. Op een tijd dat eigenlijk veel mensen diep in slaap zijn, zij ook, belt een patiënte haar op. In het latere onderzoeksgesprek wordt haar duidelijk dat de patiënte hier de vraag reënsceneert of zij 'op te wekken' is. Patiënte's moeder bleek in haar vroege jeugd gestorven.
In haar visie reënsceneert de patiënt zijn onbewuste conflict van meet af aan in de relatie met de psychoanalyticus. Dit wordt tastbaar in wat er gebeurt in de tegenoverdracht. Deze tegenoverdracht begrijpen en duiden, natuurlijk aansluitend op hetgeen de patiënt op dat moment kan horen, acht zij de belangrijkste opgave voor de onderzoeker.
Eckstadt onderscheidt, in navolging van anderen, vier overdrachtstypen: de autistische, psychotische, perverse, en neurotische. Deze zijn ervaarbaar aan specifieke tegenoverdrachtsge-

voelens, bijvoorbeeld een gevoel van leegte of een onbedwingbare neiging tot moraliseren. Zij voegt er nog een vijfde type aan toe, de ik-syntone object-manipulatieve overdracht. Dit wil zeggen, dat de analyticus iets gaat doen dat hij meestal niet gewoon is om te doen.
Om een voorbeeld te geven van haar werk: in het hoofdstuk *Krank oder gesund. Deprivation und Begabung* begint zij met te vermelden, dat de patiënt zegt: 'Ik heb al vaker tevergeefs getracht u telefonisch te bereiken.' Zij schrijft verder, dat ze luistert naar het verhaal van een uitgeputte, gevoelige vrouw, die vereenzaamd is in haar huwelijk en die tegen haar bewuste wens in uitvalt tegen haar kinderen en deze tegelijk al te graag bij zich houdt. Haar eerste opmerking over haar tegenoverdracht is: 'Ik zei niets, ik was geraakt door haar verhaal. Ik stond helemaal aan haar kant.' Ze weet niet wat ze moet zeggen, de vrouw verwoordt zelf haar conflict. Ze kijkt haar lang en rustig aan en de patiënte vertelt verder over haar eenzaamheid in haar jeugd. Eckstadt begrijpt uit deze specifieke contactname, dat deze patiënte hier vooral haar 'Fähigkeit zum Alleingang' opnieuw herhaalt.
Binnen elk psychoanalytisch indicatiestellingsonderzoek bestaat er een spanning tussen voldoende 'actieve' aandacht voor wat er zich feitelijk in het leven van de patiënt heeft voorgedaan – de anamnese – en voldoende ontvankelijkheid voor de kwaliteit van de interactie met de patiënt om met name de inhoud en de kwaliteit van de overdrachts-tegenoverdrachtsmodi goed te verstaan.
Eckstadt zelf lijkt deze spanning op te lossen door te kiezen voor de ene pool, die van de interactie. Dat maakt haar interessant, maar ook moeilijk navolgbaar.
Eckstadt biedt geen 'evidence based medicine', geen empirisch materiaal waarop zij haar conclusies baseert. Zij biedt haar interpretaties van wat de patiënt vertelt en haar analyse van hetgeen zij in de ontmoeting met de patiënt zelf ervaart. Een enkele keer verrast haar advies tot psychoanalyse me en slaagt ze er mijns inziens onvoldoende in om haar overwegingen te expliciteren. Maar veelal toont Eckstadt zich een scherpzinnig clinica, die de kunst van het luisteren verstaat. Alhoewel haar kundigheid niet eenvoudig overdraagbaar is, is haar kunst inspirerend. Voor wie zich door de lange inleiding heen wil worstelen zijn er twaalf goed geschreven leerzame klinische verhalen te vinden.
Ik weet niet hoe het met de Duitse leek gesteld is, maar voor de Nederlandse is dit boek tamelijk gecompliceerd. Het lijkt me beter geschikt voor opleidingskandidaten en analytici.

Literatuur

Dantlgraber, J. (1982), Bemerkungen zur subjektiven Indikation für Psychoanalyse. *Psyche* 36, p. 193-225.

A.J.M. *van Blokland* is werkzaam als psychotherapeut bij Centrum '45 te Oegstgeest en is ook zelfstandig gevestigd. Zij is opleidingskandidaat bij het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap en lid van het NPG-bestuur.

Freud in het Frans

Jos de Kroon

Bespreking van
Sigmund Freud (1914), *L'homme aux loups*, ISBN 2-13-043400-2 (1990)
—— (1925), *Inhibition, symptôme et angoisse*, ISBN 2-13-046027-5 (1993)
—— (1910), *Le Président Schreber*, ISBN 2-13-047138-2 (1995)
—— (1894), *La première théorie des neuroses*, ISBN 2-13-046813-6 (1995)
—— (1927), *L'avenir d'une illusion*, ISBN 2-13-047132-3 (1995) en
—— (1929), *La malaise dans la culture*, ISBN 2-13-047198-6 (1995)
Quadrige/Presses Universitaires de France, Paris, 1990-1995

Met de vertaling van het werk van Freud loopt Frankrijk achter ten opzichte van Nederland. De Presses Universitaires de France (PUF) geeft de vertaling uit en is nu bijna halverwege gevorderd. Tegelijkertijd worden er enkele delen in de goedkopere *Quadrige*-serie uitge-

bracht. Frankrijk loopt dus achter op Nederland en dat is wat de psychoanalyse betreft altijd zo geweest. Dit achterlopen lijkt vooral voordelen op te leveren, want de psychoanalyse is in Frankrijk springlevend, terwijl dat over Nederland niet gezegd kan worden. De Franse psychoanalytische vitaliteit lijkt te danken te zijn aan het optreden van Jacques Lacan, die vriend en vijand aanzette tot publicitaire prestaties van hoog niveau. Lacan heeft zich zijn leven lang afgezet tegen de Ego-psychologie die voornamelijk van Amerikaanse makelij is en waaraan wij Nederlanders ons zo graag spiegelen. Zou er in deze Ego-psychologie een dodelijk virus zitten, waarmee zowel de Amerikanen als de Nederlanders zijn besmet?
Lacan propageerde bij herhaling een terugkeer naar Freud, waarmee hij bedoelde de teksten van Freud zelf opnieuw te bestuderen. Zou het door deze zware hypotheek zijn dat de Fransen er zo lang over doen Freud te vertalen?
De teksten van Freud worden in de Franse vertaling gerangschikt in chronologische volgorde naar de datum waarop de redactie plaatsvond. Dat is anders dan in de *Gesammelte Werke* waarin weliswaar een chronologische volgorde wordt aangehouden, maar met dien verstande dat het tijdstip van publikatie wordt gevolgd. Bij voorbeeld, *De Wolvenman* werd in 1914 geredigeerd maar pas in 1928 gepubliceerd, zodat deze tekst in de Franse editie een eerdere plaats krijgt toebedeeld dan in de *Gesammelte Werke*.
De Franse vertaling is van de hand van Janine Altounian en Pierre Cotet. Deze laatste heeft samen met André Bourguignon de leiding over dit project. Jean Laplanche draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke inhoud en de terminologie. Iedere aflevering wordt voorafgegaan door een degelijke inleiding die het stuk plaatst in de context van het hele werk van Freud en een samenvatting geeft van de belangrijkste commentaren op de onderhavige tekst. Zo is de inleiding op *L'homme aux loups* (De Wolvenman) verzorgd door Patrick Mahony en de andere inleidingen zijn geschreven door Jacques André.
De ordening van de Nederlandse uitgave is thematisch uitgevoerd en volgt niet de chronologische rangschikking zoals in de *Gesammelte Werke*, de *Standard Edition* en de Franse uitgave. Bij het maken van een vergelijking tussen de Franse en de Nederlandse tekst stuit men op onverwachte moeilijkheden.
De Nederlandse editie kent geen register, zodat het kan gebeuren dat bij het zoeken naar een tekstfragment ieder exemplaar op inhoud moet worden bestudeerd en het kan voorkomen dat men bij het laatste exemplaar pas beet heeft. Gelukkig verscheen in het *Tijdschrift voor Psychiatrie* een redelijk handige lijst waarin de Duitse uitgave als uitgangspunt wordt gebruikt en de in het Nederlands vertaalde teksten werden aangeduid met CR (Cultuur en Religie), ZG (Ziektegeschiedenissen) et cetera met het paginanummer erachter.
Zoals eenieder weet is het vertalen vaak een onmogelijke opgave, zeker wanneer het dubbelzinnigheden in de tekst betreft. De vertalers hebben zich dat zeer wel gerealiseerd en bij onoverkomelijke moeilijkheden en dubbelzinnigheden in de originele tekst regelmatig het oorspronkelijk Duitse woord laten staan of bij het vertaalde woord een voetnoot geplaatst met een uitleg over de dubbele betekenis. Voorbeelden: 'empfangen' kan zowel 'reçu' (ontvangen) als 'conçu' (geconcipieerd) betekenen, 'der Durchfall' betekent tegelijkertijd 'échec' en 'diarrhée'.
De vertalers hebben gekozen voor 'après coup' om het freudiaanse 'nachträglich' aan te duiden. Begrijpelijk vanuit een zekere traditie, omdat Lacan reeds voor deze vertaling heeft gekozen. Met deze term wordt wel de tijdsdimensie getroffen maar niet zozeer de betekenisverlening. De Nederlandse vertaling 'effect achteraf' is heel treffend maar heeft het nadeel geen adjectief te zijn. Het Engelse 'differed action' lijkt mij als equivalent veel minder geslaagd.
Met deze korte impressies over de nog onvolledige vertaling van Freuds werken in het Frans heb ik willen laten zien dat vertalen een interessante maar onmogelijke opgave is. Voor wie psychoanalytische teksten in het Frans leest, is deze relatief goedkope uitgave onontbeerlijk.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater en A-opleider bij de GGzE (locatie De Grote Beek) in Eindhoven. Daarnaast participeert hij in een 'Lacankartel' in Nijmegen.